

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PEJOL»

RECS HISTÒRICS: PAGESIA, HISTÒRIA I PATRIMONI
IX CONGRÉS SOBRE
SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL
Alguaire, 20 a 22 d'octubre de 2016

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

Séquia i comes a la riba esquerra del Cinca. La cartografia com a eina per a l'aprenentatge i el coneixement

Jordi Bolòs, Imma Sànchez-Boira

Séquies i comes a la riba esquerra del Cinca. La cartografia com a eina per a l'aprenentatge i el coneixement

Jordi Bolòs, Imma Sànchez-Boira

Universitat de Lleida

jbolos@historia.udl.cat, imma.sanchezboira@didesp.udl.cat

En aquest treball s'estudia el paisatge històric de la conca mitjana del riu Cinca, especialment l'evolució dels espais agraris i dels sistemes hidràulics al llarg dels darrers vint segles. Aquests darrers anys, hem fet diversos intents de conèixer els canvis esdevinguts al paisatge al Segrià septentrional, al terme de Menàrguens i a Ivars de Noguera. En aquest darrer cas, veiérem la relació cronològica que hi havia entre les comes o valletes amb un fons més humit i els espais irrigats per una sèquia, propers al curs de la Noguera Ribagorçana. Ara agafem com a centre d'estudi alguns llocs situats a la riba esquerra del Cinca, prop de Montsó (actualment Monzón, Aragó), on perseguim aclarir d'una manera més evident la relació cronològica que hi ha entre els conreus de les comes i els espais irrigats propers a aquest riu. En segon lloc, en aquest article, ens plantegem la importància que té fer mapes per tal de conèixer i també per tal d'ensenyar allò que sabem sobre el paisatge històric i sobre la història d'un territori. Volem cridar l'atenció sobre la importància de la cartografia com a eina que pot ésser molt útil a l'hora d'aproximar-nos a una realitat històrica –com pot ésser l'evolució d'un paisatge al llarg de dos mil anys– i també a l'hora de fer conèixer la història d'un territori al conjunt de la població. La cartografia esdevé una eina de coneixement i d'aprenentatge, com s'ha pogut comprovar al llarg dels darrers segles i s'ha demostrat en molts dels estudis fets darrerament.

Paisatge històric, cartografia, séquies, edat mitjana, didàctica

Presentació

Els darrers estudis fets sobre la història del paisatge de la regió de Lleida han permès conèixer i entendre millor les transformacions que s'hi han produït al llarg dels darrers dos mil anys. Ha estat fonamental aprofundir en l'estudi de cadascun dels elements del paisatge i també concentrar l'atenció en territoris de vegades molt reduïts, com pot ésser un municipi o una partida de terres. Darrerament s'ha fet una recerca minuciosa del paisatge històric dels municipis de Torrefarrera (Bolòs, 2013a; Bolòs, 2013b), de Menàrguens (Bolòs i Bonales, 2013) i d'Almacelles (Bolòs i Bonales, 2015). També s'ha dut a terme el mapa de caracterització del paisatge històric (dins el projecte PaHisCat) de la unitat de paisatge de l'Horta de Pinyana (Bolòs, 2010a; Bolòs, 2010b). Per entendre els canvis que hi ha hagut al paisatge al llarg del temps, cal tenir present, en primer lloc, la ubicació dels llocs habitats i els canvis que han sofert durant els darrers segles o mil·lennis. A més, és molt important conèixer també la distribució i les transformacions dels espais conreats, tant en terres de secà com en terres irrigades. Així mateix, entre d'altres aspectes (Bolòs, 2004), també cal entendre els canvis que s'han produït en el recorregut dels camins i en el traçat de les séquies. Moltes vegades s'ha subratllat el gran interès que pot tenir l'estudi de la xarxa de vies d'un territori, per exemple d'una comarca: arribar a comprendre com s'ha esdevingut la seva creació i com els camins que la formen han afectat els altres elements del paisatge (Bolòs, 2014).

En tots aquests estudis sobre el paisatge pretèrit, la realització de mapes té una importància fonamental. Com veurem en les properes pàgines, el mapa no serveix només per il·lustrar el nostre discurs, ans el mapa pot arribar a esdevenir la font que omple de contingut aquest discurs, que ens permet comprendre el per què de la ubicació dels pobles, dels camps, de les séquies o de les vies de comunicació i també és una eina que facilita poder relacionar els diferents elements del paisatge. La cartografia, certament, és una eina bàsica si, per exemple, volem entendre l'evolució del paisatge al llarg dels darrers dos mil anys (Bolòs, 2001a). El mapa, a més, també esdevé una eina indispensable amb vista a la difusió dels coneixements, atès que no sols pot fer de pont entre el passat i el present sinó que també facilita la creació d'un nexa entre els que fem la recerca i aquells que tenen un interès per conèixer tot allò que se sap sobre el tema que s'està estudiant. En aquest sentit, és interessant fer esment dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*, que són un conjunt de volums amb un gran poder didàctic amb vista a difondre un coneixement sobre com eren els comtats catalans als segles VIII-X i sobre com s'hi vivia (Bolòs i Hurtado, 1998-2015).

Conèixer l'evolució del paisatge al llarg de l'alta edat mitjana pot ésser molt important si desitgem saber més coses sobre aquests segles que han estat considerats com a foscos. Creiem que, amb l'ús d'una metodologia adequada, els avenços poden ésser substancials. D'altra banda, com s'ha demostrat aquests darrers anys, per aclarir aquest període del nostre passat, tal com acabem d'assenyalar, l'ús de la cartografia esdevé una eina fonamental. Cal dir també que la possibilitat que tenim ara de consultar bons mapes o ortofotomapes i, d'una manera especial, de tenir accés a les fotografies aèries fetes els anys 1946 i 1956 és molt important a l'hora de dur a terme aquestes recerques (Bolòs, 2015).

D'allò més modern a allò més antic

Si centrem l'atenció en les èpoques antiga i medieval, podem fer una aproximació al paisatge d'un lloc determinat d'acord amb la metodologia que hem establert al llarg dels darrers anys (Bolòs, 2004; Bolòs, 2010a; Bolòs, 2015). A continuació, aprofundirem bàsicament en tres grans etapes que foren fonamentals en la història del paisatge de les terres que depenien de l'antiga ciutat d'*Ilerda*. El nostre espai d'estudi serà format per uns quants quilòmetres quadrats situats a la riba esquerra del riu Cinca, al voltant de la població de Montsó. Primerament, comentarem alguns aspectes relacionats amb l'etapa feudal, posterior a la conquesta duta a terme pels reis aragonesos i pels senyors laics i eclesiàstics que provenien sobretot de les terres ribagorçanes. Després, centrarem l'atenció en l'etapa altmedieval, en què hi hagué canvis que van transformar profundament el territori. Cal distingir-hi l'època de domini islàmic de l'època de domini visigot. Finalment, acabarem el nostre viatge vers el passat en els segles romans, quan s'esdevingué una profunda reorganització del territori, que sortosament encara ara som capaços de distingir amb facilitat. De fet, partim de la premissa no sols que, amb relació a aquests tres grans moments, hi hagué canvis notables en el paisatge, ans que aquestes transformacions han deixat profundes traces en el paisatge actual. I, certament, també, que nosaltres, en el moment present, som capaços de llegir aquests testimonis que tenim entorn nostre, "escrits" fa un grapat de segles damunt del territori. I en aquesta comprensió del passat, en aquesta lectura del paisatge històric, té un paper fonamental la visió, la interpretació i la realització de mapes, com tractarem d'una manera més detinguda en el darrer punt d'aquesta exposició.

Després de fer diverses aproximacions al coneixement del paisatge històric de les comarques del Segrià i de la Noguera (Bolòs, 2015), hem cregut interessant conèixer un territori proper, que en època medieval estava estretament lligat a la ciutat de Lleida i també a Catalunya.¹ Cal tenir present que fou un territori repoblat bàsicament per gent de la Ribagorça, circumstància que provocà que al llarg de l'edat mitjana s'hi parlés sobretot l'idioma català. Hem de valorar també el fet que a la contrada de Montsó (i també poc després a la de Balaguer) es van poder assajar molts dels sistemes de colonització que després trobarem aplicats sistemàticament a la rodalia de la ciutat de Lleida (Bolòs, 1993; Bolòs, 2001b). D'altra banda, el fet que aquesta comarca del Cinca Mitjà antigament pertanyés al territori d'*Ilerda*, de la Lleida romana, encara fa que sigui més interessant el seu estudi, pensant en poder establir comparacions amb allò que trobem més cap a l'est. El centre del nostre estudi serà, així doncs, la plana fluvial situada al nord de Montsó i també, d'una manera més secundària, algunes de les terres riberenques situades al sud d'aquesta capital del Cinca Mitjà.

a. Els segles feudals (segles XI-XV). Després de la conquesta promoguda pels monarques aragonesos no sols no hi va minvar el nombre de terres irrigades, sinó que va augmentar d'una manera molt considerable. Fa uns anys, Francisco Castellón (1979) ja va fer una aproximació interessant sobre la importància que va tenir la creació de séquies i de sistemes hidràulics després del segle XI, especialment per part dels templers i dels hospitalers que tenien sengles comandes a Montsó i a Xalamera. Centrem l'atenció en

---

¹ Encara que actualment la comarca de Montsó sigui castellanoparlant, com és prou sabut, en època medieval s'hi parlava sobretot la llengua catalana. Això resta ben reflectit en la documentació escrita medieval i també, fins i tot, en alguns topònims actuals, tal com hem volgut fer evident en els mapes que incloem (en què, entre claudàtors, hi consta el topònim català, sovint creat a l'edat mitjana). Amb relació a aquest tema, vegeu per exemple alguns documents, com el publicat al llibre de Martínez París (2013: doc. 3, 381-384) amb relació a la propera població de Fonts (ara Fonz).

l'espai que hi ha al nord de Montsó. Aquest conjunt de terres planes actualment és travessat, de nord a sud, per la séquia de les Paüls (ara *acequia de Paúles*). Aquesta séquia permet regar una àmplia horta, segurament planificada bàsicament a la baixa edat mitjana. Creiem que aquesta notable canalització no és gaire probable que existís abans de l'any 1089, data en què l'infant Pere I d'Aragó va conquerir la ciutat de Montsó (per primera vegada, atès que després fou reconquerida pels musulmans encara dues vegades, vers els anys 1126 i 1136). Molt probablement, com diu el nom (les Paüls), abans del segle XI, era una plana plena d'aiguamolls o zones palustres. En un document de l'any 1250 (Castillón, 1979: doc. 2, 409-412) es fa esment que els templers es comprometien, davant dels habitants de Montsó, de "*facere cequiam idoneam et competentem per illum terminum qui dicitur Pauls et per illum alium qui dicitur Sosils,² et mittere per eandem aquam abundantem ad irrigandum perpetuo eosdem terminos supradictos.*" També s'obligaven a "*facere illam pexeram³ sive sit [assut] qui fuerit necessaria ad mittendam aquam predictam et tenere eam semper bene preparatam et abundantem aquam sicut consuetum est per alias omnes riparias huius terre.*" Fins i tot s'establia allò que haurien de pagar els pagesos que treballessin les terres regades per aquesta séquia de les Paüls: "*anuatum dictos duos denarios et obolo bone et firme iacensis monete unoquisque pro qualibet sogam⁴ terre.*" Certament sembla evident que era una séquia feta de bell nou.

Aquesta séquia, que agafa l'aigua del Cinca, té una longitud de poc més de 4 km i acaba desguassant a la Sosa, gairebé davant de la capitat d'aquesta comarca. L'espai irrigat (d'acord amb allò que veiem ara) era de més de 300 ha. En resum, com es desprèn del que acabem de dir, amb relació als segles baixmedievals, cal parlar de continuïtats, però també d'importants trencaments. Durant els segles XI-XIV hi hagué fortes novetats que van canviar molt el paisatge d'aquesta comarca. I aquestes novetats no sols provocaren la creació de nous espais irrigats, ans també la transformació de les característiques de terres abans ja conreades. Alhora, l'ocupació d'aquest territori per part dels exèrcits cristians degué provocar la creació de nous llocs habitats i l'abandonament d'algunes de les velles poblacions, de vegades creades en època andalusina, d'altres vegades, per què no, creades ja en època visigoda.⁵ Com s'ha pogut demostrar a la rodalia de Lleida, aquest procés molts cops va ésser lent i va poder durar uns decennis.

b. Alta edat mitjana (segles VI-XI). Tot i la tendència que hi ha a subratllar les grans novetats que hi hagué abans del segle XI, especialment arran de l'arribada dels exèrcits islàmics, creiem que de vegades pot ésser més fructífer, en fer una recerca, pensar en les importants continuïtats que hi va haver al llarg d'aquest primer mig mil·lenni de

---

² Certament, aquest lloc de Sosils correspon a l'actual partida de *Sosiles*, situada a l'oest del Regal. Cal no confondre'l, per tant, amb les partides actuals de *Sosiles Altos* i *Sosiles Bajos*, que són al sud de Montsó (fig. 2).

³ Segurament per error, Castillón (1979: 410) transcriu: "*illam prexam*", en fer esment de la peixera o resclosa feta amb branques. La paraula peixera és molt sovint esmentada a la documentació lleidatana de la baixa edat mitjana.

⁴ Podem suposar que aquestes sogues eren semblants a les cordes de soguejar. A València, la corda de soguejar corresponia a 20 braces reials, és a dir 40,77 m. Alsina, Feliu i Marquet, 1990: 144 (informació que prové del Diccionari català-valencià-balear, d'Alcover i Moll).

⁵ De fet, en aquestes terres, al segle XI, quan s'esdevingué la conquesta feudal, encara hi havia comunitats islàmiques i algunes comunitats mossàrabs, cristianes, això sí ja molt marginals. Després de la conquesta reial, hom parla d'eixàrics (musulmans) i sobretot de maçarecs (plausiblement cristians). En parlarem més en els propers paràgrafs. Vegeu també Bolòs (en premsa). Amb relació als eixàrics: Virgili, 2001: 116-123; Catlos, 2004: 181-188.

l'edat mitjana (malgrat els canvis que certament s'esdevingueren). Potser, si assumim aquestes pervivències, serem capaços de valorar millor les novetats que es van produir en molts llocs a l'inici dels segles medievals. Centrem ara novament l'atenció en el sector nord-est del terme de Montsó. Com hem dit, gairebé podem descartar l'existència, al llarg dels segles VI-XI, d'una gran séquia, com podia ésser la de les Paüls, que és molt plausible que fos creada en època templera. Així doncs, quins elements del paisatge actual podem assegurar que pertanyen a aquesta etapa del nostre passat, anterior a la conquesta de l'infant Pere I d'Aragó (de l'any 1089)? Al llarg de l'alta edat mitjana, podem assegurar que hi havia diverses valls petites, les anomenades "comes", orientades d'est a oest, que ja eren treballades d'una manera força intensiva. Aquestes terres enclotades tenien un sòl més bo i segurament, en algun cas, fins i tot podien ésser irrigades (vegeu Bolòs, 2015). Amb relació a aquestes "comes" o valletes, la toponímia ens duu en alguns casos als segles andalusins (així, el nom el Regal que hi ha al nord de Montsó), mentre en d'altres casos ens porta a etapes més antigues (com en el cas de la Corçana o de Campià). Tot això ens fa proposar que potser, en aquesta contrada del Cinca Mitjà, la continuïtat al llarg dels segles altmedievals fou més gran que els trencaments causats per la introducció de novetats derivades de l'expansió de la cultura islàmica. Amb tot, no podem menystenir la importància de l'existència del lloc del Regal. D'acord amb el significat d'aquest topònim, segurament aquesta partida de terres, aquest jardí, fou un territori ben treballat en època islàmica i potser especialment irrigat pel curs d'aigua que prové de l'est (de la valleta que comença cap a la partida actual d'Aljibes Cerrados).⁶ És molt probable que aquest espai fos llaurat i cavat intensament vers l'any 1000, però també és molt possible que ja fos conreat abans de l'any 713. Diguem també que, ja fora de l'espai irrigat per la séquia de les Paüls, no podem descartar en absolut que, per exemple, la séquia dels Salobres o, encara més, la séquia que rega Sosils Alts (que passava exactament pel nord de la població original de Montsó) no es creessin ja en època islàmica. Certament, però, en general hom té la impressió (també és així al llarg de la Noguera Ribagorçana, al nord de Lleida) que les comes o valls petites, amb uns sòls més bons i humits (i potser de vegades irrigats), foren els primers espais treballats al llarg dels segles altmedievals, possiblement ja abans de l'arribada dels musulmans.

Tampoc podem negar la importància que tenia, en aquests segles de l'alta edat mitjana (abans i després de l'any 713), el conreu de les terres de secà. Així ho mostren els documents escrits (Sénac, 2000; Bramon, 2000: 189) i també les restes que han arribat fins a nosaltres en el paisatge (d'ara o de fa uns cinquanta anys). Fixem-nos, per exemple, que tot l'espai que hi ha a la partida d'Aljibes Cerrados, tant el situat al fons de la vall (el fonçal de la coma dibuixat de color gris a la figura 1) com el que s'estén pels vessants sud i nord, s'organitza d'acord amb una parcel·lació que possiblement té l'origen en una època premedieval (coincideix amb *Ilerda F*). Això ens fa pensar en un aprofitament no interromput d'aquestes terres de secà al llarg dels darrers dos mil anys, abans de la conquesta islàmica i també després d'aquesta data.

c. Precedents romans (abans del segle VI). Els segles de domini romà ens han deixat nombroses restes que encara són visibles en el paisatge actual. Després dels treballs fets al llarg dels darrers anys, ara som capaços de descobrir moltes de les parcel·lacions creades en època romana, d'una manera especial a les terres d'*Ilerda* (Bolòs, 2010b: 140-142). Aquests coneixements permeten entendre millor el paisatge de qualsevol territori

---

⁶ És molt probable que el topònim Regal faci referència a un Real, que cal relacionar amb el nom àrab *ar-Riyād*, 'els jardins'.

que vulguem estudiar, fins i tot si ens el mirem amb els ulls d'un medievalista (que potser només hi veu unes parcel·lacions premedievales). Sense entrar en molts detalls, en el territori que ara centra la nostra atenció, trobem, per exemple, que la via que des de Montsó se'n va cap al nord-oest segueix l'orientació d'*Ilerda* D. Hi ha, però, altres coincidències. Diversos camins del sector septentrional de l'espai estudiat s'orienten segons *Ilerda* B2 o bé moltes de les parcel·lacions de la valleta o coma del Regal o d'Aljibes Cerrados coincideixen, com acabem d'assenyalar, amb la parcel·lació que hem anomenat *Ilerda* F. I a aquestes coincidències, evidents en el paisatge actual, també podem afegir alguns topònims, com el de la Corçana o el de Campià, que han arribat fins ara malgrat les mutacions culturals i lingüístiques que hi hagué per exemple al llarg dels segles de domini islàmic (que feren que, a la plana de Lleida, pràcticament no trobem topònims creats en època romana que no fossin introduïts arran de la conquesta comtal, per tant a la baixa edat mitjana).

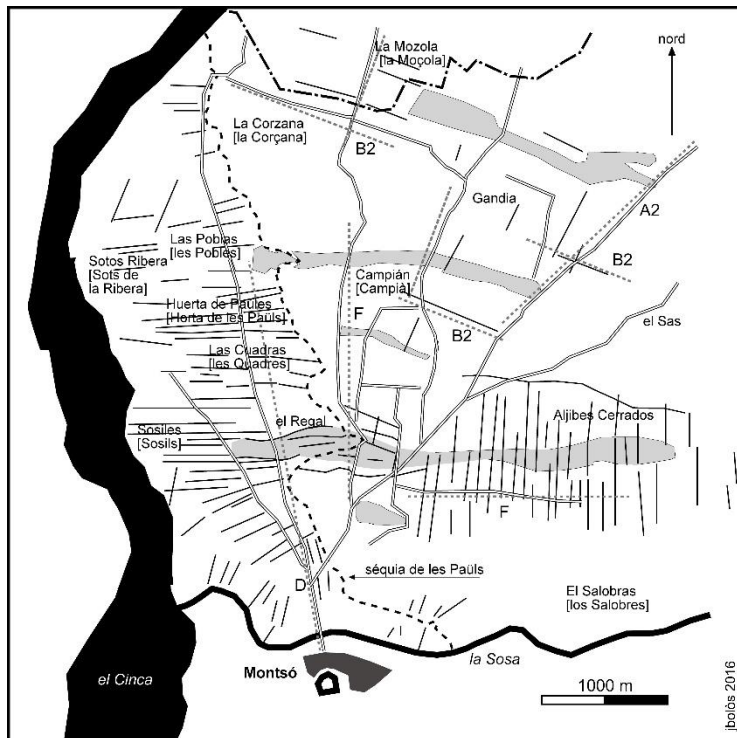
Abans de cloure aquest apartat, desitgem subratllar la importància que té la cartografia. Tot i que ja en parlarem més endavant, cal assenyalar que moltes de les dades que hem comentat en els darrers paràgrafs provenen de la visió i de la interpretació dels mapes i dels ortofotomapes actuals (dels segles XX i XXI). També cal subratllar l'interès de traslladar les dades més importants obtingudes arran de la lectura dels mapes o les fotografies aèries sobre un mapa nou. En aquest cas, a l'hora de fer el mapa de la figura 1, hem prioritzat destacar en primer lloc les "comes" (o valletes) i, després, la séquia medieval, els camins i alguns límits de peces de terra que ens poden servir per comprendre millor l'evolució del parcel·lari. També hem volgut cridar l'atenció sobre uns quants topònims, com el de la Corçana o el del Regal (un 'real'). Com hem dit, alguns d'aquests noms de lloc, creats en època romana o islàmica, foren conservats per una població que al llarg dels segles ha parlat diverses llengües (mossàrab, àrab, català i, des del final de l'època moderna, aragonès o castellà).⁷ En resum, quan hom fa un mapa, l'ha de dibuixar en funció d'allò que vol que la gent que se'l mira vegi i entengui.

Alguns altres exemples

La zona solcada per la séquia de les Paüls, que ens ha servit de laboratori on fer una primera aproximació al paisatge altmedieval de la ribera del Cinca, no és pas un cas únic. Pot ésser, això sí, un model. Com hem assenyalat més amunt, al llarg de la Noguera Ribagorçana, ja vam trobar realitats gairebé iguals a aquesta, per exemple a Ivars de Noguera (Bolòs, 2014b: 140-141). Així mateix, l'estudi de la séquia de Segrià (actual canal de Pinyana) també ens va portar ja fa temps a plantejar-nos interrogants sobre la datació d'un paisatge força semblant a aquest (per exemple amb relació a la partida de Tabac, Bolòs, 2010b: 131).

---

⁷ Cal pensar que la llengua mossàrab que abans de la islamitació es parlava en aquestes terres potser era més semblant a l'aragonès que no pas al català. Vegeu els comentaris que fem amb relació al topònim Palau de Fonts, al volum primer de la *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida* (Bolòs, en premsa).

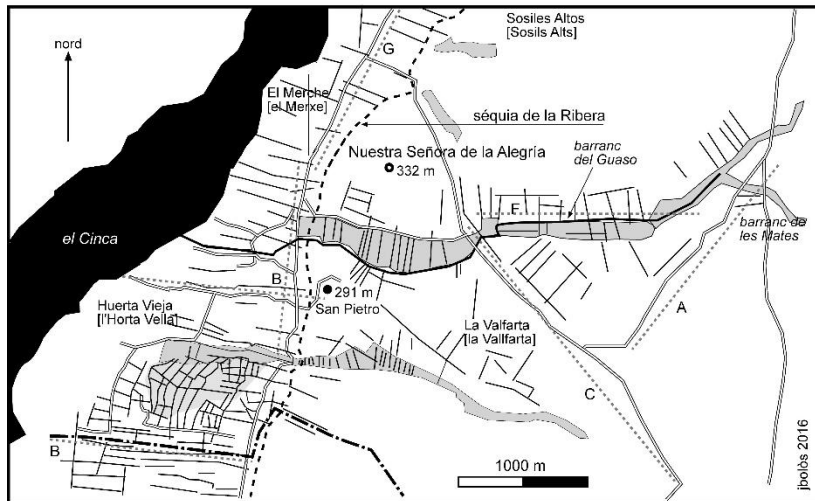

Figura 1. Ribera dreta del Cinca al nord de Montsó. S’han dibuixat els principals camins i vies (assenyalant les coincidències amb parcel·lacions premedievales; la lletra D correspon per exemple a la parcel·lació *Ilerda D*). S’hi representa (de color gris) l’espai conreat a les comes o petites valls transversals. Amb una línia discontinua s’assenyala el recorregut de la séquia de les Paüls (*acequia de los Paüles*). Es dibuixen alguns límits de camps, de les terres actualment d’horta o de secà. S’hi ha representat, al nord, l’actual límit municipal. Mapa: J. Bolòs.

Al llarg del Cinca, podem trobar molts altres exemples –a part del de les Paüls que acabem d’analitzar– d’indrets amb unes característiques gairebé iguals a les que hem descrit. Analitzar el territori situat al sud del terme de Montsó, a l’est del Cinca, permet descobrir realitats força semblants. Mentre a prop d’aquesta capital trobem sistemes hidràulics que, com ja hem assenyalat, possiblement tenen l’origen abans de la conquesta cristiana (potser als Solobres o a Sosils Alts), si ens n’anem a l’extrem meridional del terme, descobrim realitats comparables a les que hem trobat al nord de la Sosa (fig. 1). Al sud del santuari de Nuestra Señora de la Alegría (segurament una antiga almúnia islàmica cristianitzada) i a l’anomenada Huerta Vieja, veiem testimonis evidents d’una parcel·lació derivada del conreu de les comes o valletes transversals, que és preexistent al conreu de l’espai que fou irrigat per les grans séquies plausiblement feudals. Al sud de Nuestra Señora de la Alegría, al llarg de la coma o valleta solcada pel barranc del Guaso, veiem més de 50 ha amb un sòl fèrtil i segurament irrigable (fig. 2). Una mica més cap a migjorn, al sud de San Pietro o de la Valfarta (ara *La Valfarta*), a l’est de la séquia de la Ribera, al llarg d’uns 2,5 km, la llenca de sòls més bons és molt més estreta que en la coma més septentrional; tanmateix, a l’oest de la séquia, el parcel·lari, encara ben visible a les fotografies aèries fetes arran dels vols americans de mitjan segle passat, mostra una ocupació antiga d’aquesta zona actualment irrigada per aquesta séquia de la Ribera, que plausiblement és feudal (per tant posterior al moment en què es va conrear la coma). L’extensió d’aquestes terres antigament conreades (situades a l’oest de la séquia i representades al mapa amb to gris pàl·lid) és de més de 45 ha.

Diguem alhora que l'organització de tot aquest espai situat a la banda meridional del terme (i a l'est del Cinca) seria incomprendible sense tenir també present la pervivència de la parcel·lació *Ilerda G*, que va determinar l'orientació del camí que des de Montsó va cap al sud-oest (fins als peus del santuari de Nuestra Señora de la Alegría) o bé de la centuriació *Ilerda B*, que encara és ben visible en el tram del camí que solca la Huerta Vieja (a l'est del riu) o bé en el límit meridional del terme de Montsó (que fa partió amb el terme de Pueyo de Santa Cruz, l'antic Puidemoros medieval). Així mateix, en les terres de secà també hi ha camins que tenen una orientació que coincideix amb les centuriacions *Ilerda A* i *Ilerda C* (per tant, amb la mateixa orientació que el *decumanus* i el *cardo* de la ciutat de Lleida).

Figura 2. Ribera dreta del Cinca al sud de Montsó. S'han dibuixat els principals camins i vies (assenyalant les coincidències amb parcel·lacions premedievales; la lletra A correspon per exemple a la centuriació *Ilerda A*). S'hi representa (de color gris) l'espai conreat a les comes o petites valls transversals. Amb una línia discontinua s'assenyala el recorregut de la séquia de la Ribera. Es dibuixen alguns límits de camps, de les terres actualment d'horta o de secà. S'hi ha representat, al sud, l'actual límit municipal. Mapa: J. Bolòs.

Com sempre s'esdevé, el paisatge que veiem entorn nostre en aquest indret manté restes de les transformacions que es produïren en les diferents etapes del passat. El problema és, en primer lloc, saber distingir aquestes restes, i, en segon lloc, saber-les datar. Enllaçant amb allò que dèiem més amunt, afirmem que sabem datar els camins que tenen l'orientació d'una parcel·lació premedieval, romana; també sabem datar la séquia, segurament construïda –d'acord amb els documents escrits– als darrers segles medievals; tanmateix, és molt més difícil de datar l'aprofitament de les comes (amb la creació de llurs respectius llocs de poblament). És gairebé impossible d'afirmar si es van conrear per primera vegada vers l'any 600 o vers l'any 900, per posar dues dates plausibles (renunciant, això sí, a anar més enrere, vers un passat de moment encara massa desconegut). L'únic que podem assegurar és que l'ocupació d'aquestes fèrtils valletes transversals ja s'havia produït quan hi hagué la conquesta reial, al segle XI.

Un tercer i darrer exemple. Si ens n'anem una mica més cap al sud, a Ripoll, trobem una realitat molt semblant. Aquest lloc de Ripoll ("*Repolla, qui est in rippa de flumine qui dicitur Cinqua*"), amb la població, el castell i amb quatre jовades de terra de regadiu ("*villa et castello cum quatuor iovatis de terra in subregano*"), fou cedit, l'any 1130, per part d'Alfons I d'Aragó, a un membre de la noblesa (Lacarra, 1982: doc. 202,

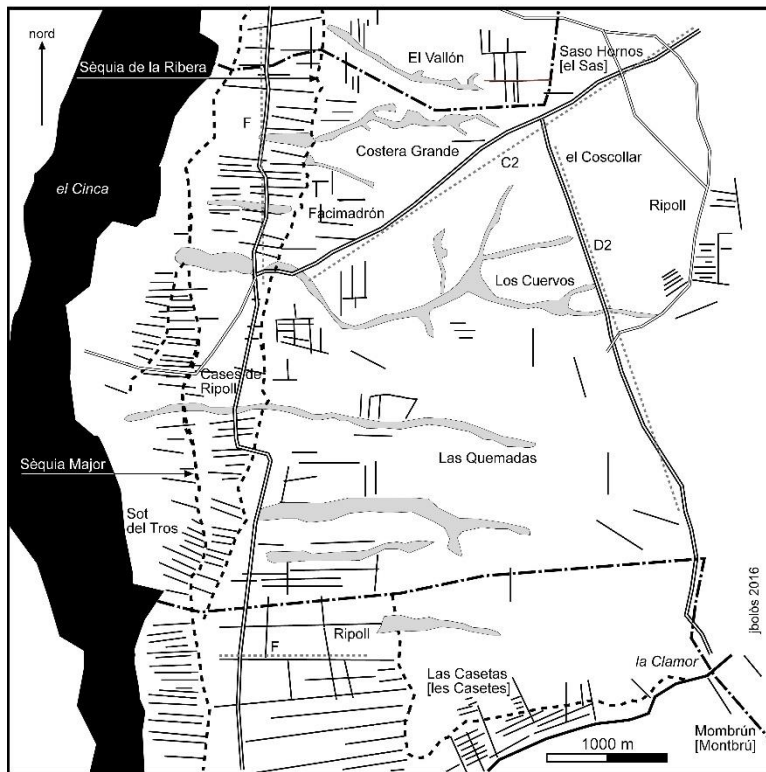
pp. 206-207). El monarca també cedí a aquest noble, *Petro de Livaso*, tot allò que pogués conrear a Ripoll, a part d'aquestes quatre jovades que ja devien ésser treballades des d'abans.⁸ En aquesta terra, com a Puidemoros (ara Pueyo de Santa Cruz), hi continuà vivint una notable comunitat islàmica, sota el domini dels senyors feudals. Actualment hi trobem un paisatge semblant al de les Paüls. A Ripoll, a tocar del riu, també veiem unes séquies possiblement baixmedievals, que corren paral·leles al Cinca, a la seva riba esquerra. Així mateix, hi veiem unes valls o comes transversals, al costat de les quals hauríem trobat les diverses comunitats que hi van viure al llarg de l'alta edat mitjana. Són valls, més o menys importants, com la de Ripoll o de Los Cuervos, la de Las Quemadas o la de la Clamor; el curs d'aigua d'aquesta última neix prop de Montbrú (ara *Mombrún*) i passa per San Valero (ja fora del mapa de la figura 3). En tots aquests casos, és evident la preexistència dels conreus de les comes o valletes, els quals són anteriors a la creació de les llenques regulars de terra de reg que s'estenen a l'oest de les séquies que corren paral·leles al Cinca i que, com hem dit, molt possiblement foren construïdes pels senyors feudals. Diguem també que, en aquest territori, els testimonis del període de domini romà són evidents en alguns límits de parcel·lars actuals i sobretot en el traçat de camins, especialment dels situats a les terres de secà. El pes de la parcel·lació romana *Ilerda F* també és molt notable gairebé arreu; de fet, això és normal atès que s'adaptava perfectament a l'orientació del curs del riu Cinca.

Com en el cas precedent, la visió i l'anàlisi de la cartografia moderna permet valorar les importants transformacions que sabem que hi hagué en època romana (fins i tot sense conèixer les *villae* que ben segur que s'alçaven al llarg de la riba del Cinca). També ens permet d'ésser conscients dels canvis esdevinguts al llarg de l'alta edat mitjana, quan s'aprofitaren les diverses valls transversals, sobretot la de la Clamor, però també la de Ripoll, i possiblement les altres més petites (per exemple la situada a Las Quemadas). Podem pensar –només és una hipòtesi de treball– que la població cristiana (de fet, ho era des de feia poques generacions) que edificà, en època visigoda, els vilars que s'alçaven en aquestes valls, hi continuà vivint després de la conquesta islàmica, i finalment (potser cap al segle X) s'islamitzà (i deixà de parlar el mossàrab).⁹ Aquestes famílies musulmanes hi visqueren encara sota domini cristià (potser algunes acabaren parlant català), fins que foren expulsades l'any 1609 (Ripoll tenia 13 focs al moment de l'expulsió). Així es va cloure la continuïtat d'uns hàbitats i d'unes famílies que potser havien passat uns mil anys vivint en aquest indret. Diguem, per acabar, que aquesta hipòtesi, com hem assenyalat al llarg de les darreres pàgines, és fonamenta en els textos conservats i també en allò que podem veure en el mapa annex (fig. 3).

---

⁸ És difícil de saber la superfície real d'aquestes jovades. Si agafem com a possible referència el valor que més endavant (després de la conquesta de Jaume I) tingué la jovada al País Valencià, podem suposar que cada jovada eren unes 3 ha i que, per tant, aquestes quatre jovades corresponien a unes 12 ha. És però només una proposta. Vegeu Alsina, Feliu i Marquet, 1990: 167.

⁹ De fet, el procés d'islamització i d'arabització no degué ésser igual a tot al-Andalus. S. Gutiérrez (2007: 300), amb relació al Tolmo de Minateda, diu "*los humildes testimonios del Tolmo permiten suponer que sus habitantes estaban ya arabizados lingüísticamente en el siglo IX, con independencia de su origen indígena o foráneo.*" Certament, en terres de marca, el procés no fou tan precoç.

Figura 2. Ribera dreta del Cinca a l'antic terme de Ripoll (municipi de Binacet). S'han dibuixat els principals camins i vies (assenyalant les coincidències amb parcel·lacions premedievales; la lletra F correspon per exemple a la parcel·lació *Ilerda F*). S'hi representa (de color gris) l'espai conreat a les comes o petites valls transversals. Amb una línia discontinua s'assenyala el recorregut de la séquia de la Ribera, de la séquia Major i de la séquia que prové de la Clamor. Es dibuixen alguns límits de camps, de les terres actualment d'horta o de secà. Hi ha representats, al nord i al sud, els límits municipals actuals. Mapa: J. Bolòs.

La cartografia com a eina per a conèixer el passat

Cambi i Terrenato (2001: 45), amb relació a l'arqueologia del paisatge, afirmen que “la cartografia emprada en l'àmbit d'una recerca, des de quan es concreta el projecte, es fa el treball de camp, s'elaboren les dades, fins al moment en què es fa l'edició científica i la divulgació, és alhora el suport de la recerca i és també un instrument de coneixement.” Hi estem totalment d'acord. També quan diuen que: “la cartografia és, així doncs, el mitjà fonamental per desxifrar i descompondre l'estratificació del paisatge, certament caòtica, i per fer avançar les hipòtesis sobre els models de poblament al llarg del temps.”

A partir de diversos exemples d'espais conreats, de regadiu o de secà, situats a l'est del Cinca, al voltant de la població de Montsó (a la comarca del Cinca Mitjà), hem volgut mostrar la importància que té saber “llegir” mapes, que esdevenen una font que ens permet entendre la història d'un territori. En tot aquest procés també han estat bàsics els documents escrits, encara que potser menys que la consulta i també la realització de mapes. Creiem que la cartografia ha estat molt important en molts dels treballs capdavanters en els estudis d'història medieval europea fets al llarg dels darrers decennis. Recordem el llibre de H. C. Darby (1977) sobre l'Anglaterra del Domesday Book (amb 111 mapes) o els treballs de Charles Higounet sobre el paisatge medieval (especialment de les terres occitanes), plens de mapes fets al *Laboratoire de Cartographie Historique*

de Bordeus (Higounet, 1975). I, a aquests treballs capdavaners, en podríem afegir molts d'altres, com la tesi de Pierre Bonnassie (1979-1981), que va trasbalsar la visió que teníem de la societat en el moment del primer canvi de mil·lenni de la nostra era, a Catalunya. En tots aquests llibres, el mapa hi tenia un paper important o fins i tot podia esdevenir una eina fonamental.

El mapa pot ésser d'un territori molt ampli o d'un territori molt reduït. Fer mapes és indispensable per als historiadors del paisatge. En aquest sentit, és molt notable el projecte *Historic Landscape Characterisation*, en què es dibuixen damunt de mapes molt detallats els caràcters del paisatge, amb una perspectiva històrica. Amb aquest projecte s'ha definit el caràcter de cadascuna de les parcel·les de terreny –com a terres amb una història– de les diferents regions d'Anglaterra (Clark, Darlington i Fairclough, 2004; Turner, 2007; Rippon, 2004; Turner, 2010; Smith, 2014; Rippon, 2008). Amb relació a Catalunya, actualment s'està tirant endavant el projecte PaHisCat, on no només s'estudia el caràcter de les parcel·les de terra, ans també dels elements lineals del paisatge, com poden ésser els camins o les séquies (Bolòs, 2010a; Bolòs, 2010b).

Amb aquest projecte PaHisCat de fet perseguim el mateix que volen aconseguir aquells que fan mapes històrics: a) fer progressar els coneixements que tenim sobre el passat del territori i b) crear una eina didàctica que mostri al conjunt de la població la riquesa patrimonial que té entorn seu. Qualsevol mapa històric pot ésser útil per il·lustrar els estudis d'història i per facilitar-ne la comprensió. Té, per tant, una finalitat didàctica de primer ordre en obrir les portes a la comprensió dels treballs historiogràfics. I, fins i tot, com s'ha afirmat, pot servir per treballar per un futur més sostenible.¹⁰ Alhora, com ja hem subratllat, molts mapes són fonamentals per fer avançar el coneixement sobre el nostre passat. Això és evident amb relació als diversos estudis de cas que hem plantejat més amunt pel que fa als conreus i les séquies a la riba esquerra del Cinca.

Si tornem als estudis precedents i als diversos mapes (figs. 1-3), ens podem fixar en allò que ens ha aportat l'ús de la cartografia:

- Descobriments de les parcel·lacions segurament d'època romana i possibilitat de relacionar-les amb camins, límits municipals actuals i límits d'espais conreats. Aquests darrers anys s'ha avançat molt en el coneixement de les centuriacions romanes i en la valoració de la importància que han tingut en l'organització del territori i, d'una manera especial, en valorar la repercussió que ha tingut llur existència en el paisatge medieval. Amb relació a aquest territori, podem destacar les centuriacions *Ilerda A* i *Ilerda C*, que tenen l'orientació del *decumanus* i del *cardo* de la Lleida romana. A part, però, hi ha altres parcel·lacions evidentment premedievales que també és important de conèixer si volem entendre l'organització del territori de la ciutat d'*Ilerda* i si pretenem comprendre com era i com s'organitzà aquest territori en època medieval (i actual). Així, en les pàgines precedents hem pogut cridar l'atenció sobre parcel·lacions com la B, la B2, la D, la G o la F. Dues de les vies més importants que sortien de Montsó seguien aquestes orientacions *Ilerda D* i *Ilerda G*.

---

¹⁰ “*Landscape archaeology's key role may be to not only demonstrate how their rich diversity, the outcome of long, medium and short-term change, came into being, but also how that understanding can most effectively inform a sustainable future*” (Herring, 2012: 499). Els darrers treballs de caracterització del paisatge històric, a Anglaterra, han influït molt en aquesta necessitat de voler conèixer el paisatge històric per tal de poder gestionar millor el país.

- Descobriments de la distribució i de l'extensió de les comes. La paraula coma (en llatí *cumba*) existeix en altres llengües europees (com l'occità, el francès o l'anglès) i era molt usual en català a l'edat mitjana. Era una vall petita, una fondalada. La visió de les fotografies aèries del segle XX permet de situar-les fàcilment sobre els mapes. Normalment hi veiem una llenca de terra conreada, tallada transversalment per marges, que delimiten les diferents parcel·les. A causa de les característiques del sòl, en molts casos degueren ésser els primers llocs ocupats i treballats, almenys des de l'inici de l'edat mitjana. Normalment, a prop, hi solia haver un hàbitat (Bolòs, 2015). És un tema que caldrà estudiar més en un futur proper, potser d'una manera interdisciplinària.

- Ubicació de les sèquies i de les terres irrigades. Com veiem en els diferents mapes que acompanyen aquest treball (figs. 1-3), la consulta de fotografies aèries ens ha permès assenyalar la superposició d'espais regats per una séquia damunt d'espais que abans eren terres conreades d'una coma. Podem recordar que els estudis de les séquies i dels sistemes hidràulics ha fet grans progressos aquests darrers anys, a Catalunya i, sobretot, a la resta dels Països Catalans. Atès que parlem de la importància de la cartografia en les recerques sobre el paisatge històric, hem d'assenyalar que tots els treballs on s'estudien els espais irrigats s'acompanyen d'un gran nombre d'acurats mapes. El mapa sempre és una eina indispensable a l'hora d'emprendre aquesta mena d'estudis.

- Situació d'alguns llocs habitats. Tal com testimonia la toponímia i la documentació escrita, amb relació a moltes d'aquestes comes hi havia indrets poblats (vilars o almúnies). D'altra banda, pel que fa a aquest aspecte del poblament, seria molt interessant poder afegir als mapes la ubicació dels jaciments arqueològics localitzats en les contrades estudiades (per exemple els d'època romana). Pel que fa als segles medievals, amb relació a aquesta vall mitjana del Cinca, s'ha assenyalat l'abandonament de molts llocs habitats i també el trasllat de poblacions, esdevinguts, per exemple, arran de la conquesta dels reis aragonesos (Sénac, 2000: 219-220). En època moderna també hi hagué un notable procés de despoblament (Bolòs i Bonales, 2015: 97).

- Ubicació de topònims actuals i possibilitat de relacionar-los amb els noms esmentats als documents medievals o bé possibilitat de descobrir-ne llur significat. Un dels aspectes més importants que ofereix la realització de mapes és el de relacionar realitats diferents. Permet, en primer lloc, relacionar la topografia d'un territori amb una realitat històrica. També és una eina que facilita els treballs interdisciplinaris. Situar sobre una mateixa superfície gràfica dades que provenen de la documentació i dades fruit de treballs toponímics, per exemple, pot ésser molt fecund. Ho hem vist amb l'exemple del Regal (fig. 1), partida situada al nord de la Sosa i a l'oest d'una coma, el nom de la qual recorda la importància que va tenir aquest indret en època andalusina, possiblement amb relació a la propera població de Montsó.

Potser el problema més important que planteja aquesta mena de recerques sobre el paisatge històric és la datació dels diferents elements que trobem al territori, com poden ésser llocs habitats, espais conreats, camins, séquies, edificis religiosos, fortificacions, molins, etc. De vegades, això se soluciona si s'han conservat documents escrits o s'han fet troballes arqueològiques que ens aportin informació que permeti assegurar les dates d'aquests elements. De vegades, tanmateix, la possibilitat de comparar i de relacionar diverses realitats, mitjançant l'ús dels mapes és fonamental. En els casos que hem analitzat al llarg d'aquestes pàgines, ha estat molt important poder relacionar les comes i

les séquies, i poder demostrar mitjançant l'ús dels mapes que el conreu de les primeres és, en principi, més antic que la construcció de les segones.

Conclusions

A llarg d'aquestes pàgines hem volgut estudiar, amb relació a un espai concret, com va evolucionar el paisatge durant els segles medievals i alhora assenyalar l'interès de l'ús d'un mètode d'aproximació al passat en què la cartografia hi té un pes fonamental. La importància que pot tenir la cartografia per conèixer algunes èpoques pretèrites considerades com a fosques és molt gran. A més, també cal valorar el potencial de la cartografia històrica com a eina didàctica, que pot permetre de difondre al conjunt de la població molts dels coneixements que s'han assolit al llarg dels darrers decennis.

Amb aquest treball també volem mostrar la importància de fer estudis en la llarga durada; l'interès de no cenyir-nos només a uns segles o a un període determinat. En aquesta comarca de Montsó, el pes del passat romà fou important i, si volem conèixer i entendre el seu paisatge històric, no el podem pas obviar. La xarxa principal de camins podem assegurar que és premedieval. En aquesta comarca del Cinca Mitjà també veiem que les primeres comunitats, potser medievals, es van instal·lar al costat de petites valls que, d'acord amb la terminologia emprada a l'edat mitjana en molts països europeus, anomenem "comes". Ben segur que moltes d'aquestes comes fores treballades almenys des de l'època visigoda (Bolòs, 2015). Plausiblement, la gent que hi vivia als segles VI-VIII hi continuà vivint els segles VIII-XI. Per tant, és normal que aquestes famílies continuessin fent ús dels espais agrícoles que hom ja treballava a l'etapa precedent. Amb això no volem negar que segurament durant els segles islàmics es pogueren fer algunes séquies, per exemple amb relació a la ciutat de Montsó (agafant l'aigua de la Sosa) o potser, en alguns casos, fins i tot prenent l'aigua del Cinca; és un tema que caldrà estudiar més. Després de la conquesta del reis aragonesos, els nous senyors feudals (especialment els templers) impulsaren la creació de grans séquies que alteraren profundament el paisatge de les riberes del Cinca (encara que no pogueren esborrar i amagar totalment allò que hi havia hagut abans).

Com trobem sempre, el paisatge actual és la suma d'elements creats al llarg de la història. En el transcurs dels segles noves realitats socials, polítiques, ideològiques, econòmiques o demogràfiques han fet que es creessin nous elements que han format i transformat aquest paisatge (cases, camins, séquies, conreus, etc.). Per sort també, al llarg dels segles, moltíssims cops es va preferir mantenir i aprofitar allò que hi havia abans (i sovint gràcies a això ha arribat fins a nosaltres). Situar sobre un mapa tots aquests canvis i aquestes continuïtats és fonamental a l'hora de conèixer la història de tot allò que tenim entorn nostre. Estem d'acord amb G. Fairclough (2012: 481) quan veu l'arqueologia del paisatge com una eina interdisciplinària que ha de permetre connectar el passat i el present i ajudar a establir lligams entre la gent i el seu entorn.

Bibliografia

Alsina, C., Feliu, G. i Marquet, L. (1990): *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Barcelona, Curial edicions.

Bolòs, J. (1993): “Paisatge i societat al 'Segrià' al segle XIII”, a Bolòs, J. (ed.), *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'edat mitjana*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 45-81.

Bolòs, J. (2001a): *Cartografia i història medieval*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.

Bolòs, J. (2001b): “Changes and survival: the territory of Lleida (Catalonia) after the twelfth-century conquest”, *Journal of Medieval History*, 27, pp. 313-329.

Bolòs, J. (2004): *Els orígens medievals del paisatge català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Bolòs, J. (2010a): “PaHisCat: un projecte per conèixer el paisatge del passat i per gestionar el país en el futur”, a Bolòs, J. (ed.), *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric, V*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 41-82.

Bolòs, J. (2010b): “Un paisatge complex d'un país molt vell. Els estudis d'història del paisatge per comprendre i valorar el territori”, *La caracterització del paisatge històric. Territori i Societat: el paisatge històric, V*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 83-147.

Bolòs, J. (2013a): “El terme de Torrefarrera a l'alta edat mitjana”, a Vicedo, E. (ed.), *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Lleida, Ajuntament de Torrefarrera - Pagès editors, pp. 17-44.

Bolòs, J. (2013b): “El paisatge de Torrefarrera cap a l'any 1200 i als darrers segles medievals”, a Vicedo, E. (ed.), *Les etapes de la construcció del territori a Catalunya. Torrefarrera i la Catalunya occidental, segles VII a XX. Una proposta metodològica*, Lleida, Ajuntament de Torrefarrera - Pagès editors, pp. 45-68.

Bolòs, J. (2014a): “L'arqueologia del paisatge. Una nova manera de conèixer el passat i de valorar allò que tenim entorn nostre”, *Afers*, 78, pp. 423-449.

Bolòs, J. (2014b): “L'arqueologia del paisatge de la Catalunya medieval”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 25, pp. 101-170.

Bolòs, J. (2014c): “Paisatge històric, cartografia i societat a l'alta edat mitjana: l'exemple de la Cerdanya”, a Bolòs, J. (ed.), *Poblament i societat als Pirineus els darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric, VI*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 37-146.

Bolòs, J. (2015): “Paisatges i transicions: canvis i continuïtats al llarg de la història”, a Bolòs, J. (ed.), *El paisatge en èpoques de transició al llarg dels darrers dos mil anys. Territori i Societat: el paisatge històric, VII*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, pp. 59-126.

Bolòs, J. (en premsa): *Col·lecció diplomàtica de l'Arxiu Capitular de Lleida. I. Documents de les seus episcopals de Roda i de Lleida (fins a l'any 1143)*, Barcelona, Fundació Noguera.

Bolòs, J. i Bonales, J. (2013): *Atlas històric de Menàrguens. El paisatge històric d'un municipi de la comarca de la Noguera al llarg de dos mil anys*, Lleida, Ajuntament de Menàrguens – Pagès editors.

Bolòs, J. i Bonales, J. (2015): *Atlas històric d'Almacelles. El paisatge històric d'un municipi de la comarca del Segrià des de la Prehistòria fins a l'actualitat*, Lleida, Ajuntament d'Almacelles – Pagès editors.

Bolòs i Hurtado (1998-2015): *Atlas del comtat de Besalú (785-988)*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, 1998; *Atlas dels comtats d'Empúries i Peralada (780-991)*, 1999; *Atlas del comtat de Girona (795-993)*, 2000; *Atlas del comtat d'Osona (798-993)*, 2001; *Atlas del comtat de Manresa (798-993)*, 2004; *Atlas del comtat d'Urgell (v788-993)*, 2006; *Atlas dels comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet (759-991)*, 2009; *Atlas dels comtats de Pallars i Ribagorça (v806-v998)*, 2012; *Atlas dels comtats de Cerdanya i Berga (v788-990)*, 2015.

Bonnassie, P. (1979-1981): *Catalunya mil anys enrera*, 2 vols., Barcelona, Edicions 62.

Cambi, F., Terrenato, N. (2001): *Introduzione all'archeologia dei paesaggi*, Roma, Carocci editore (la primera edició fou de l'any 1994).

Bramon, D. (2000): *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo editorial – Institut d'Estudis Catalans – Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives.

Castillón, F. (1979): “Política hidráulica de templarios y sanjuanistas en el Valle del Cinca (Huesca)”, *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita*, 35-36, pp. 381-445.

Catlos, B. A. (2004): *The Victors and the Vanquished. Christians and Muslims of Catalonia and Aragon, 1050-1300*, Cambridge, Cambridge University Press.

Clark, J., Darlington, J. i Fairclough, G. (2004): *Using Historic Landscape Characterisation*, Londres, English Heritage – Lancashire County Council.

Darby, H. C. (1977): *Domesday England*, Cambridge, Cambridge University Press.

Gutiérrez, S. (2007): “La islamización de Tudmīr: balance y perspectivas”, a Sénac, Ph. (ed.), *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (v^l-x^l siècle): la transition, Villa 2*, Tolosa, Université de Toulouse-Le Mirail, pp. 275-318.

Fairclough, G. (2012): “Look the other way – from a branch of archaeology to a root of landscape studies”, a Kluiving, S.J. i Guttmann-Bond, E.B. (eds.), *Landscape Archaeology between Art and Science. From a Multi- to an Interdisciplinary Approach*, Amsterdam, Amsterdam University Press, pp. 471-483.

Herring, P. (2012): “The past informs the future; landscape archaeology and historical landscape characterisation in the UK”, a Kluiving, S.J. i Guttman-Bond, E.B. (eds.), *Landscape Archaeology between Art and Science. From a Multi- to an Interdisciplinary Approach*, Amsterdam, Amsterdam University Press, pp. 485-501.

Higounet, Ch. M. (1975): *Paysages et villages neufs du Moyen Âge*, Bordeus, Fédération Historique du Sud-Ouest.

Lacarra, J. M. (1982): *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro (números 1 a 319)*, Saragossa, Anubar ediciones.

Martínez París, J. M. (2013): *Historia de Fonç. De los orígenes al siglo xx*, Montsó, Centro de Estudios de Monzón y Cinca Medio.

Rippon, S. (2004): *Historic Landscape Analysis. Deciphering the countryside*, York, Council for British Archaeology.

Rippon, S. (2008): *Beyond the medieval village. The Diversification of Landscape Character in Southern Britain*, Oxford, Oxford University Press.

Sénac, Ph. (2000): *La Frontière et les hommes (VIIIe-XIIe siècle). Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, París, Maisonneuve & Larose.

Smith, N. (2014): *Patterns in the Landscape: Evaluating Characterisation of the Historic Landscape in the South Pennines*, Oxford, BAR British Series – Archeopress.

Turner, S. (2007): *Ancient Country: the Historic Character of Rural Devon*, Exeter, Devon Archaeological Society.

Turner, S. (2010), “Caracterització del paisatge històric: una introducció als mètodes i aplicacions per a la recerca històrica”, a Bolòs, J. (ed.), *La caracterització del paisatge històric, Territori i Societat*, V, Lleida, Universitat de Lleida, pp. 349-370.

Virgili, A. (2001): ‘*Ad detrimentum Yspanie*’. *La conquesta de Turtūša i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de València.